

مقاله پژوهشی: طرح ایده چرخش استراتژیک در مقابل تحریم‌های اقتصادی غیرهسته‌ای: تطبیق و توسعه‌ای از تفکرات راهبردی شهید حسن باقری

محمد آقارزی درمنی^۱، امیرحسین رهبر^۲، علیرضا نصر اصفهانی^۳، مهدی ثنائی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵

چکیده

بر مبنای سیاست خارجی و امنیتی ترامپ برای مهار ایران در چارچوب مرزهای خود، به نظر می‌رسد اعمال تحریم‌های غیرهسته‌ای، شاکله اصلی سیاست ترامپ در قبال ایران را تشکیل داد و بالقوه می‌توانستند تأثیراتی همسان با تحریم‌های جامع سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۴ برجای نهد. حال سؤال این است که آیا می‌توان صحنه بازی را به نحوی تغییر داد که تعادلی منطقی داشته باشد و حقوق مشروع طرفین در آن محفوظ باشد؟ انجام چنین تغییری نیازمند یک تغییر رویکرد استراتژیک به سمت آمیزش مقابله فعال نامتقارن با رویکردهای دیپلماتیک رسمی است و این نوشتار درصدد فرمول‌بندی یک چرخش استراتژیک در مقابله با دشمنان است. رویکرد این نوشتار، تحلیلی است و داده‌های آن اغلب از منابع کتابخانه‌ای و برخط گردآوری شده‌اند. در این مقاله پس از مروری بر برخی مقدمات ضروری، بر مبنای یکسری از پیش‌فرض‌ها که به صراحت بیان گردیده است و با الهام از روش توسعه تجربی شهید باقری، چارچوبی به تصویر کشیده می‌شود که به کمک آن بتوان در عرصه بین‌المللی، همزمان از زبان دیپلماسی و مقاومت بهره برد. در حقیقت این پژوهش با رویکرد بدیهه‌گرایی، ابزارهایی را جهت افزایش هزینه‌های ماجراجویی غرب، گردآوری و معرفی نمود که با تمسک به آنها می‌توان دشمنان را از عهدشکنی منصرف نمود.

واژگان کلیدی: مدیریت راهبردی، تحریم، استراتژی خودجوش، روش شهید باقری، مقاومت.

۱. کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). m.agherazi@ut.ac.ir

۲. استادیار دانشگاه بوعلی سینا.

۳. دانشجوی دکتری مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.

۴. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری علم و فناوری دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

از منظر نظریه اقتصاد بین‌الملل، روابط تجاری و اقتصادی دوجانبه یا چندجانبه، عمدتاً بازی برد-برد است و ایجاد هرگونه محدودیت بر سر راه تجارت به‌ویژه با اعمال تحریم‌ها به دو طرف تحریم‌کننده و تحریم‌شونده آسیب وارد می‌کند (منظور و مصطفی‌پور، ۱۳۹۲: ۲۱). لیکن از نگاه اقتصاد سیاسی بین‌الملل، تحریم اقتصادی ابزاری در خدمت سیاست خارجی کشورها است؛ زیرا تجارت می‌تواند اهرمی برای تنبیه طرف مقابل بدون استفاده از نیروی نظامی باشد (یزدان‌فام، ۱۳۸۵: ۸۱۵).

مواضع آمریکا از ابتدای ریاست جمهوری ترامپ حاکی از این بود که این کشور مصمم است با استفاده از ابزار تحریم‌ها، محدودیت‌های غیرهسته‌ای و نیز محدودیت‌های هسته‌ای فرابرجام را بر ایران تحمیل کند. تحریم‌های «کاتسا» نمونه‌ای از این تحریم‌ها است؛ اما کنش ایالات‌متحده در این حد متوقف نماند و «دونالد ترامپ» رئیس‌جمهور آمریکا در اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۷، خروج این کشور از برجام را اعلام کرد و پس از آن سندی را برای بازگرداندن تحریم‌های هسته‌ای علیه ج.ا.ایران امضا کرد. وی تاکید کرد بالاترین سطح تحریم‌های اقتصادی را اعمال خواهیم کرد و عنوان شد این تحریم‌ها بعد از دوره‌های ۹۰ و ۱۸۰ روزه اعمال خواهد شد. بررسی اقدامات انجام‌شده در ایران جهت مقابله با این دشمنی‌ها (همچون قانون مقابله با نقض حقوق بشر و اقدامات ماجراجویانه و تروریستی آمریکا در منطقه^(۱))، مصوب مرداد ۱۳۹۶ در مجلس شورای اسلامی و یا رضایت ضمنی دولتمردان کشورمان به برجام ناقص اروپایی پس از خروج آمریکا) نشان می‌دهد که گزینه‌های متعارف ایران کفایت لازم برای بازداشتن طرف مقابل از تحریم‌های بیشتر را ندارد.^(۲) حال سؤال پیش رو آن است که آیا می‌توان صحنه بازی را به نحوی تغییر داد که تعادلی منطقی داشته باشد و حقوق مشروع طرفین در آن محفوظ باشد؟

نگارندگان مقاله تاکید دارند انجام چنین تغییری نیازمند یک تغییر رویکرد استراتژیک به سمت آمیزش مقابله فعال نامتقارن با رویکردهای دیپلماتیک رسمی است. آن‌چنان‌که شهید «حسن باقری» با تغییر در بخشی از راهبرد جنگی به سمت دفاع نامتقارن و امتزاج این راهبرد جدید در گذر زمان با رویکردهای کلاسیک ارتش توانست سرنوشت جنگ را تغییر دهد. در این مقاله پس از ذکر مقدمات ضروری و پیش‌فرض‌هایی که به صراحت بیان گردیده است، با الهام از روش توسعه تجربی شهید باقری، چارچوبی به تصویر کشیده شده است که به کمک آن بتوان در عرصه بین‌المللی، همزمان از زبان سازش (دیپلماسی کلاسیک) و ستیز (اقدامات جسورانه و مقاومت)

بهره برد. در حقیقت این پژوهش با رویکرد بدیهه‌گرایی، ابزارهایی را جهت افزایش هزینه‌های ماجراجویی غرب، گردآوری و معرفی نمود که با تمسک به آنها می‌توان دشمنان را از عهدشکنی منصرف نمود.

۲. ادبیات پژوهش و مبانی نظری

۲-۱. پیشینه تحقیق

یزدان‌فام در مقاله «تحریم‌های بین‌المللی و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران» (۱۳۸۵) بیان می‌کند ج.ا.ایران در برابر تحریم‌ها چند گزینه راهبردی پیش‌رو دارد. گزینه نخست، رویکردی انقلابی و تهاجمی در سیاست خارجی و تقویت بنیه‌های داخلی است. گزینه دوم، پذیرش قطعنامه‌های شورای امنیت و توقف فعالیت‌های هسته‌ای ایران است که درست نقطه مقابل گزینه نخست است. گزینه سوم راهی میانه است که بین دو گزینه اول و دوم قرار دارد و سعی می‌شود بین خواسته‌های بین‌المللی برای عدم انحراف به فعالیت‌های هسته‌ای نظامی و حق ایران در برخورداری از فعالیت صلح‌آمیز هسته‌ای پیوند برقرار شود که اعتمادسازی اساس این گزینه است.

زهرانی و دولتخواه در «تحریم علیه جمهوری اسلامی ایران: جایگزین جنگ یا مؤلفه اصلی مهار» (۱۳۸۹) این فرض را بنا قرار می‌دهند که اگر تحریم در بخش اقتصادی موفق باشد، در هدف اصلی خود یعنی تعلیق برنامه هسته‌ای ایران شکست خواهد خورد و بدیل‌های موجود برای تحریم جاری می‌تواند جنگ یا مهار باشد. اما چون جنگ در مدت مورد بحث منتفی است؛ تحریم در کوتاه‌مدت کم‌اثر می‌شود و در نتیجه تشدید تحریم به‌عنوان شاخص سیاست کلان مهار غالب می‌شود و سیاست سه دهه گذشته آمریکا یعنی مهار با ظرافت‌ها و ابعاد جدیدتری همچنان تداوم خواهد داشت.

میرعمادی در مقاله «چارچوبی برای ارزیابی راهبردهای مقابله با تحریم از منظر نظام ملی نوآوری» (۱۳۹۰) ضمن ترسیم چارچوبی که به وسیله آن راهبردهای مقابله با تحریم از دیدگاه نوآوری فناورانه تبیین شده است، بیان می‌دارد که درجه موفق بودن راهبردهای مقابله با تحریم (بی‌اثرسازی تحریم) یک کشور، به درجه «بلوغ نظام ملی نوآوری» بستگی دارد.

رضایی در مقاله «ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای دفاع اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در مقابل تحریم‌های ایالات متحده آمریکا» (۱۳۹۴) با استناد به اسناد و رویه‌های بین‌المللی به ارزیابی دو اقدام از مهم‌ترین اقدامات خصمانه دولت آمریکا علیه منافع اقتصادی دولت و ملت ایران یعنی تحریم و صدور احکام قضایی و راهکارهای قانونی واکنش به آنها از منظر حقوق بین‌الملل

پرداخته و به این نتیجه رهنمون شده است که دولت ایران علاوه بر سازوکارهای عام حقوق بین‌الملل از سازوکارهای توافقی و خاص نیز برای واکنش و مقابله با رفتار متخلفانه ایالات متحده برخوردار است.

کازرونی و همکاران در پژوهشی مشترک با عنوان «بررسی اثر تحریم‌های اقتصادی بر ترکیب شرکای عمده تجاری ایران طی دوره ۱۳۹۲-۱۳۷۱» (۱۳۹۵) به بررسی اثر تحریم‌های اقتصادی بر ترکیب شرکای عمده تجاری ایران پرداخته‌اند و کشورهای مورد بررسی (با استفاده از روند سهم تجارت ایران با آنها) به دو گروه کشوری با روند نزولی تجارت با ایران (ژاپن، آلمان، فرانسه، آمریکا، ایتالیا و...) و کشوری با روند تجارت صعودی با ایران (امارات، چین، کره جنوبی، ترکیه، عراق و...) تقسیم شده‌اند. بر اساس نتایج برآورد مدل در این دو گروه، اجرای تحریم‌های اقتصادی قوی موجب کاهش تجارت ایران با کشورهای گروه اول هم در دوره اجرای تحریم و هم دوره بعد از آن شده است؛ اما تجارت با کشورهای گروه دوم تنها در دوره اجرای تحریم کاهش یافته است.

کریمی در مقاله «بررسی اثر وجود کشور رقیب و امکان اقدام متقابل در نتایج تحریم‌ها؛ نمونه موردی تحریم ایران» (۱۳۹۶) به بررسی اثر وجود کشور رقیب و امکان اقدام متقابل در نتایج تحریم‌ها پرداخته است و بیان می‌کند «امکان اقدام متقابل» این فرصت را به کشور تحریم شونده می‌دهد تا محاسبات کشور تحریم کننده را تغییر دهد. چنین امکانی احتمال وقوع تحریم را کاهش می‌دهد. با این حال، حضور یک کشور رقیب این فرصت را خنثی می‌کند و وضع تحریم را برای کشور فرستنده ساده‌تر می‌کند.

۲-۲. مبانی نظری

قبل از ورود به بحث اصلی لازم است که با بعضی از مفاهیم ضروری بیشتر آشنا شویم.

۲-۲-۱. استراتژی در علوم نظامی، سیاسی و مدیریت

در یونان باستان، «استراتژی» به هنر ژنرال‌ها اطلاق می‌شد. دانشکده جنگ ارتش آمریکا در فرهنگ اصطلاحات نظامی خود هشت تعریف گوناگون برای استراتژی ارائه داده است. همین امر قبل از هر چیز نشان‌دهنده آن است که هیچ تعریف جامعی در مورد استراتژی نظامی ارائه نشده است و هیچ‌گونه اتفاق نظر کلی در این حوزه وجود ندارد. در مجموع، امروزه اصطلاح استراتژی به‌طور دقیق به‌کار برده نمی‌شود. برخی خطی را که بر یک نقشه کشیده شده است را استراتژی می‌نامند و برخی دیگر فهرستی کلی از «اهداف ملی» را استراتژی می‌نامند (لیک، ۱۳۷۳: ۱۳۳). یکی از

تعاریف مورد تأیید فرماندهی ستاد مشترک ارتش ایالات متحده آمریکا چنین است: «هنر و علم به‌کارگیری نیروهای مسلح یک ملت به‌منظور تأمین اهداف سیاست ملی با به‌کارگیری نیرو یا تهدید به اعمال قدرت» (ستاد مشترک ارتش آمریکا، ۱۹۸۷: ۲۳۲). به‌این ترتیب مشخص می‌شود استراتژی درصدد است پیوندی بین نیروی قهرآمیز یک کشور و اهداف سیاسی آن پدید آورد. استراتژی در مدیریت نیز از ارتش به ارث برده شده است. برای نخستین بار در میدان جنگ از اصطلاحاتی مانند مأموریت، هدف‌های بلندمدت، نقاط قوت و نقاط ضعف استفاده شده است (دیوید، ۱۳۸۸: ۶۳). اصطلاح راهبرد شرکت نخستین بار در دهه ۱۹۶۰ مطرح شد (تید و بسنت، ۱۳۹۴: ۲۱۷). «فرد آر دیوید» مدیریت استراتژیک در سازمان را بدین‌گونه تعریف می‌کند: «هنر و علم تدوین، اجرا و ارزیابی تصمیمات وظیفه‌ای چندگانه که سازمان را قادر می‌سازد به اهداف بلندمدت خود دست یابد». مسائلی که در این حوزه مورد بررسی قرار می‌گیرند اغلب عبارت‌اند از:

- (۱) تعیین نوع فعالیتی که شرکت می‌خواهد بدان بپردازد،
- (۲) فعالیت‌هایی که می‌خواهد از آنها خارج شود،
- (۳) شیوه تخصیص منابع،
- (۴) تصمیم‌گیری درباره گسترش دادن یا متنوع ساختن فعالیت‌ها،
- (۵) تصمیم‌گیری در مورد ورود به بازارهای بین‌الملل،
- (۶) تعیین اینکه آیا شرکت بر آن است که در شرکت‌های دیگر ادغام شود یا یک مشارکت تشکیل دهد،
- (۷) شیوه مصون ماندن از حرکات تند شرکت‌های رقیب که درصدد بلعیدن آن برمی‌آیند (دیوید، ۱۳۸۸: ۲۴).

این نگاه به استراتژی، مدل تصمیم‌گیری عقلایی^۱ را به‌عنوان مبنای مفهومی خود مورد استفاده قرار می‌دهد (گیلز، ۲۰۱۰: ۴۹۶). در مقابل گروهی از اندیشمندان مانند مینزبرگ^۲ و کوئین، اصولاً نگاه سه مرحله‌ای (تدوین، اجرا، ارزیابی) به برنامه‌ریزی راهبردی را محصول عقلانیت مدرنیستی می‌دانند و معتقدند که به‌خصوص در محیط‌های پیچیده، نیازمند به استراتژی‌های خودجوش و یا حتی استراتژی به‌عنوان اقدامی نمادین هستیم (هچ، ۱۳۸۶: ۱۹۳-۱۸۹). در این رویکرد مرز

مشخص بین «انتخاب» و «اجرا» فرو می‌ریزد. بر اساس استراتژی خودجوش، استراتژی می‌تواند طرح‌ریزی شود؛ ولی اگر طرح‌ریزی نشود از درون فعالیت‌های اعضای سازمان پدیدار می‌شود. رویکرد مینزبرگ و کوئین به استراتژی به‌عنوان یک نگاه پدیدارشناسانه^۱ به استراتژی قلمداد می‌شود و اغلب «مکتب تدریجی»^۲ یا خودجوش نامیده می‌شود (تید و بسنت، ۱۳۹۴: ۲۱۷). این رویکرد اخیر به‌جای اینکه بر تدوین اسناد قطور استراتژیک تأکید نماید؛ بر جوشش افکار بدیع و بکر تأکید می‌ورزد.

۲-۲-۲. روش توسعه تجربی شهید باقری^(۳)

در ماه‌های ابتدای جنگ تحمیلی، کشور ایران در مقابل ارتش عراق تمامی مرزهای غربی خود را از دست داد که در نتیجه آن، ده‌ها شهر و صدها روستا به اشغال عراق درآمدند. اگرچه نیروهای مسلح ایران در سال اول جنگ از پیشروی بیشتر عراق جلوگیری به‌عمل آوردند ولی با دو مشکل اصلی مواجه شدند که یکی چگونگی آزادسازی سرزمین‌ها و دیگری پایان دادن به جنگ بود. این دو مقوله، از مسائل اصلی پیش‌روی دولتمردان و فرماندهان ایران به شمار می‌آمد. علت پدیدار شدن این دو مسئله، زمین‌گیر شدن نیروهای مسلح ایران و شکست خوردن تمامی اندیشه‌های دفاعی، آموزه‌های کلاسیکی و چریکی مرسوم و متعارف علمی جهان در جبهه ایران در سال اول جنگ بود. در جبهه ایران سه نوع تفکر و اندیشه دفاعی برای پاسخ به سؤالات فوق شکل گرفت و هر کدام از آنها در سال اول نبرد به آزمایش گذاشته شد و هر سه تفکر و اندیشه تلاش کردند که با انجام عملیات‌هایی پاسخ دو مسئله فوق را بیابند. آقای بنی‌صدر و دوستانش با تکیه بر اندیشه دفاع کلاسیک و به‌کار بردن اصول و قواعد رزمی غربی، هیچ نوع موفقیتی را در دفاع، حفظ مرزها، آزادسازی سرزمین‌ها و پایان دادن به جنگ کسب نکردند و چهار حمله بزرگ طی پنج ماه اول جنگ انجام دادند که تماماً با شکست مواجه شد. اندیشه دفاعی کلاسیک عموماً بر مبنای آموزه‌های علمی و تجربی ارتش‌های غربی و شرقی در جنگ‌های قرن بیستم شکل گرفته بود (توبیاد، ۱۹۹۶: ۵۸). از سوی دیگر، ستاد جنگ‌های نامنظم به فرماندهی دکتر چمران که عمدتاً بر مبنای ترجیح فکر و اندیشه بر فناوری استوار بود و حول تجربیات جنگ‌های چریکی در جنوب لبنان، فلسطین و همچنین تفکرات چریک‌های آمریکای جنوبی شکل گرفته بود، در حد ضربه زدن به دشمن و انهدام نفرات و تجهیزات نیز موفقیت‌هایی کسب نمود ولی نتوانست برای دو مسئله

1. Phenomenological approach
2. Incrementalist strategy

فوق پاسخی را ارائه دهد. در تمامی این عملیات محدود، در دو عملیات توانستند بخش‌هایی از سرزمین اصلی را آزاد کنند. تپه‌های الله‌اکبر در شمال سوسنگرد و عملیات فرماندهی کل قوا در جبهه دارخوین، ضمن انهدام نفرات و تجهیزاتی از دشمن توانست بخش‌های کوچک از سرزمین‌های اشغالی را آزاد نماید.

برای برون‌رفت از مشکلات و معضلات مطرح شده، «اندیشه دفاع انقلابی» تبیین گردید که بر پایه اندیشه، ایمان، مردمی کردن دفاع و فناوری استوار بود. اندیشه دفاع انقلابی معتقد بود نتیجه نبرد در عرصه فکر و ایمان (یعنی باور) در بستر جامعه مشخص خواهد شد. در این دیدگاه، «فناوری» یک ابزار مفید برای کسب موفقیت بود. به همین دلیل «خلاقیات و نوآوری» در کنار برادری و خداپرستی (تقوی)، و هر دو این‌ها در کنار «مردمی کردن دفاع» و استفاده از فناوری، عناصر اصلی نبرد انقلابی را شکل دادند.

محسن رضایی -فرمانده وقت سپاه پاسداران- این روش را با نام شهید باقری که از متخصصین و مبدعین این شیوه بود، نام می‌نهد. این روش، ریشه در دل تجارب و یافته‌های سال اول جنگ و نیز غائله کردستان دارد. روش توسعه تجربی بر پنج اصل زیر استوار بود (رضایی، ۱۳۸۵: ۱۵۱-۱۷۲):

اول) مستندسازی شفاهی؛

دوم) انتخاب و گزینش مفاهیم، معانی دفاعی و تأیید جمعی آن؛

سوم) تلفیق و توسعه تجارب، مفاهیم تجربی و تولید دانایی و دانش دفاعی؛

چهارم) تعامل چالشی در طراحی عملیاتی برای پاسخ به ابهامات و سؤالات؛

پنجم) یادگیری عینی به‌جای آموزش‌های کلاسیک؛

در چارچوب اندیشه دفاعی، انقلابی و روش توسعه تجربی شهید باقری نیز چند تجربه ذی‌قیمت سال اول نبرد که نتایج آن بارها تکرار شده (پایایی)، با فرهنگ و توانایی‌های رزمندگان سازگاری داشت و قابلیت فراگیری را دارا بود، توسعه داده شد. برخی از آنها از این قرار هستند:

الف. عملیات در شب:

در شب نه تنها به‌راحتی امکان نزدیکی به دشمن وجود داشت؛ بلکه مهم‌ترین نقطه برتری دشمن که «دید و تیر» بود نیز خنثی گردید و در چندین عملیات کوچک و محدود، برتری در شب بر دشمن تجربه شد.

ب. عدم تقارن:

در عمل این دانش ایجاد شد که هرچه به‌سوی یکسانی تجهیزات و آموزش‌ها، طراحی‌های عملیاتی و روش‌های رزمی مشابه پیش رفته شود، نتیجه آن شکست خواهد بود (شکست تفکر کلاسیکی)؛ و هر چه به‌صورت ناهمسانی، ناشناختی و پیچیدگی اقدام شود، برتری ایجاد خواهد شد.

پ. خود فرماندهی کنترلی

به تجربه ثابت شده بود که هر چه نیروها، اختیار و آزادی عمل در تصمیم‌گیری بیشتری داشته باشند نیز بهتر، دقیق‌تر و باانگیزه بیشتر عمل می‌کنند. بنابراین برای آنکه خود فرماندهی موجب ناهماهنگی در حرکت جمعی نشود، همه موارد قبل از عملیات با افراد به توافق و اقتناع می‌رسید و طرح عملیاتی مورد مرور و بازبینی قرار می‌گرفت که گویی آموزش داده می‌شد.

ت. داوطلبی

هرچه نیروها باانگیزه‌تر و داوطلبانه‌تر در صحنه نبرد حضور پیدا کرده بودند و یا در گروه‌ها آرایش پیدا می‌کردند، بهتر می‌جنگیدند و از حضور کارآ و کارآمدتری برخوردار بودند.

ث. روابط انسانی

به تجربه ثابت گردیده بود که رفاقت، روابط عاطفی و دوستی افراد با یکدیگر نقش مهمی هم در رزم و هم در سازماندهی بر عهده داشت. لذا از «شبکه‌های تیمی» شامل افرادی که سابقه دوستی با یکدیگر داشتند در سازمان گردان‌ها و تیپ‌ها استفاده می‌شد.

ج. استفاده از تجهیزات و مهمات دشمن

به دلیل کمبود تجهیزات و مهمات در جبهه‌های ایران، هرچه نیروهای ایرانی با مهمات و تجهیزات دشمن، آشنا و آموزش‌دیده‌تر بودند در صحنه نبرد موفق‌تر و پویایی بیشتری را حفظ می‌کردند.

چ. ترکیب و ادغام گردانی نیروهای سپاه و ارتش در هجوم و حملات آفندی

گردان‌های ارتش از تجهیزات بیشتر برخوردار بودند؛ ارتباط بی‌سیم قوی‌تری داشتند و همچنین در پدافند بهتر استقرار پیدا می‌کردند. ولی نیروهای سپاه و بسیج، هجومی بودند؛ ابتکار و خلاقیت داشتند و از تجهیزات غنیمتی به سرعت استفاده می‌کردند. این محاسن سبب شده بود دو گروه همدیگر را تکمیل نمایند و وقتی گردان‌های سپاه و ارتش ادغام می‌شدند، یک مجموعه کامل شکل می‌گرفت.

روش توسعه تجربی «شهید باقری» موجب تدوین یک نظام دفاعی شامل اندیشه دفاعی، اصول و قواعد عملیات، دکترین نظامی و اصول و قواعد رزم برای ایران گردید که با کمک این نظام دفاعی؛

- (۱) یک ارتش انقلابی (سپاه) ساخته شد،
- (۲) ارتش کلاسیک و قدیمی ایران متحول شد،
- (۳) تمامی سرزمین‌های اشغالی آزاد گردید،
- (۴) جنگ با یک پیروزی سیاسی (قطعنامه ۵۹۸) به پایان رسید.

با دقت در آنچه گذشت می‌توان متوجه شد نگاه شهید باقری و فرماندهان همسو با ایشان نسبت به استراتژی جنگی، شبیه به آن چیزی است که مینزبرگ و کوئین در حوزه استراتژی کسب و کار مطرح نموده‌اند. مضاف بر آنکه، روش توسعه تجربی شهید باقری در حقیقت به معنی شکل دادن یک «نظام نوآوری بخشی»^۱ در حوزه‌ی دفاعی بوده است.

۳-۲-۲. تحریم‌ها علیه ج.ا.ایران

تحریم اقتصادی به معنای مداخله‌گری^(۴) در روابط اقتصادی با اغراض سیاسی است (زهرانی، ۱۳۸۷: ۵). به عبارتی تحریم اقتصادی ایران را می‌توان نمادی از تلاش سازمان‌یافته آمریکا - اروپا برای کاهش قدرت راهبردی ایران دانست که رویکردهای متفاوتی برای اجرای چنین تحریم‌هایی اتخاذ شده است. اصلی‌ترین رویکرد در این زمینه، معطوف به «کاربرد دیپلماسی اجبار برای تغییر در الگوی رفتاری و سیاست امنیتی ایران» است. به‌طورکلی، تحریم در زمره سازوکارهای نسل ششم جنگ‌های راهبردی قرار داشته و به موازات ابزارهای دیگری از جمله کسب اطلاعات، کنترل اطلاعات و اطلاعات راهبردی به کاهش توان تحرک بازیگران رقیب منجر می‌شود (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۲). بخشی مهمی از نهاد تحریم، رسمیت دارد و توسط شورای امنیت سازمان ملل، مجالس قانون‌گذاری یا دستورات اجرایی رئیس‌جمهور آمریکا مکتوب گردیده، منتشر شده یا می‌شوند و بخشی از آنها غیررسمی هستند و در حقیقت ریشه در تلقی دولت‌ها و بنگاه‌ها از ددرساز بودن معامله با ایران دارد. به‌این‌ترتیب نوعی هنجار نانوشته در جهت خودداری از تعاملات (ولو مجاز) با ایران شکل گرفته است که تجارت و تولید بین‌المللی را برای ایرانیان مشکل می‌سازد و قدرت چانه‌زنی آنان را کاهش می‌دهد.

کشور ایران با سه دسته تحریم مهم مواجه بوده و بعضاً هست - که گرچه همگی از سوی قدرت‌های جهانی است - ولی مواجهه با هر کدام تدبیر خاص خود را می‌طلبد.^(۵) مهم‌ترین گروه تحریم‌ها که حتی کشورهای دوست و نزدیک به ایران ناگزیر بودند به پیروی از آن اذعان کنند، تحریم‌های سازمان ملل است. این تحریم‌ها از سال ۲۰۰۶ تا سال ۲۰۱۰ طی هفت قطعنامه توسط شورای امنیت سازمان ملل به تصویب رسید و مرحله‌به‌مرحله تحریم‌هایی (اعم از بلوکه کردن دارایی‌ها و ممنوعیت مسافرت) را علیه اشخاص و نهادهای فعال در برنامه هسته‌ای و موشکی ایران اعمال نمود و صادرات و واردات تسلیحاتی ایران، واردات اقلام دارای کاربردهای دوگانه، سرمایه‌گذاری و پرداخت وام به ایران را با تحریم‌ها و محدودیت‌هایی مشخص روبه‌رو کرد (پایگاه اطلاع‌رسانی شورای امنیت سازمان ملل متحد، ۲۰۱۰-۲۰۰۶). پس از برجام، قطعنامه ۲۲۳۱ (۱۴ ژوئیه ۲۰۱۵) ضمن لغو همه قطعنامه‌های پیشین در رابطه با برنامه هسته‌ای ایران، مکانیسم برگشت‌پذیری^(۶) و همچنین محدودیت‌هایی علیه صنایع دفاعی به‌ویژه صنعت موشکی ایران را ترسیم نمود (پایگاه اطلاع‌رسانی شورای امنیت سازمان ملل متحد، ۲۰۱۵).

علاوه‌بر تحریم‌های سازمان ملل، کشور ایران با دو دسته تحریم‌های هسته‌ای مهم از جانب ایالات‌متحده و اتحادیه اروپا روبه‌رو بوده است. درحالی‌که تا قبل از سال ۲۰۱۰ میلادی اروپایی‌ها و سایر کشورها تمایل چندانی به همراهی با آمریکا در تحریم ایران نداشتند، اما آمریکا به مرور توانست با به‌کارگیری ابزارهای مختلف، متحدان خود و بسیاری کشورهای دیگر را مجاب نماید تا در راستای فشار اقتصادی بر ایران همکاری کنند. اتحادیه اروپا در مجموع و به‌طورکلی حامی تحریم‌های مصوب و به اجرا گذاشته شده توسط سازمان ملل متحد از سال ۲۰۰۶ به بعد بوده است. اتحادیه اروپا در ۲۶ ژوئیه ۲۰۱۰ میلادی علاوه‌بر تحریم‌های مصوب سازمان ملل متحد، کمک‌های فنی به صنایع نفت ایران یا انتقال تکنولوژی‌های نفتی به این صنایع را منع کرد و ضمن محدود ساختن فعالیت‌های بعضی از بانک‌های ایرانی، اسامی مقامات ایرانی بیشتری را به فهرست افرادی افزود که سازمان ملل متحد آنان را مشمول منع مسافرت می‌شناسد. سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در کانون توجه این تصمیمات است (پایگاه اطلاع‌رسانی اتحادیه اروپا، ۲۰۱۰).

در ماه‌های مه و دسامبر ۲۰۱۱، دارایی‌های ۲۴۳ نهاد و حدود ۴۰ فرد بلوکه شد و ممنوعیت‌های مسافرتی نیز در مورد آنان برقرار گشت (پایگاه اطلاع‌رسانی اتحادیه اروپا، ۲۰۱۱). در ۱۹ ژانویه ۲۰۱۲ اتحادیه اروپا در مورد منع اغلب نقل‌وانتقال‌های مالی با بانک مرکزی ایران به توافقی کلی رسید. در ۲۳ ژانویه ۲۰۱۲ اتحادیه اروپا در مورد منع واردات نفت از ایران و خروج

مرحله به مرحله از قراردادهای موجود تا ماه ژوئیه به توافق رسید. در چارچوب این توافق واردات مواد شیمیایی نیز همراه با فروش طلا و دیگر فلزات گران‌بها و نیز الماس به ایران منع شد. اتحادیه اروپا بر اساس این توافق می‌تواند دارایی‌های بانک مرکزی ایران را بلوکه کند (پایگاه اطلاع‌رسانی اتحادیه اروپا، ۲۰۱۲). برجام همه مفاد «مقررات اتحادیه اروپایی» و اصلاحات متعاقب آن، پیرامون تحریم‌های اقتصادی و مالی مرتبط با برنامه هسته‌ای را لغو نمود (برنامه جامع اقدام مشترک، ۱۳۹۴: ۱۰-۱۶).

بر اساس اطلاعیه وزارت خزانه‌داری آمریکا (پایگاه اطلاع‌رسانی وزارت خزانه‌داری آمریکا، ۲۰۱۶) درباره تحریم‌های ایران، تا زمان صدور اطلاعیه، ده قانون و بیش از ۲۳ دستور اجرایی که توسط رئیس‌جمهور آمریکا صادر شد، وجود داشته است. البته با تصویب قانون جامع تحریم ایران در جولای ۲۰۱۰، تحریم‌های پیشین در این قانون تحریم مجتمع گردیده‌اند و این قانون به نوعی جمع‌کننده قوانین و دستورات اجرایی پیشین است. این تحریم‌ها شامل موارد زیر است:

- (۱) تحریم سرمایه‌گذاری برای توسعه منابع نفتی ایران،
  - (۲) تحریم همکاری برای تولید محصولات پالایش‌شده بنزین در ایران،
  - (۳) تحریم محصولات پالایشگاهی ایران،
  - (۴) تحریم انتقال فناوری‌های هسته‌ای،
  - (۵) تحریم سرمایه‌گذاری در حوزه‌های انرژی در ایران،
  - (۶) برخی تحریم‌ها که برای سازمان‌ها، نهادها و افراد ناقض حقوق بشر وضع شده است (پایگاه اطلاع‌رسانی وزارت خزانه‌داری آمریکا، ۲۰۱۰). بهانه‌های این تحریم اعم از برنامه هسته‌ای ایران، برنامه موشکی ایران، حقوق بشر و حمایت از تروریسم است.
- قانون مهم دیگر ایالات متحده علیه ایران، «قانون کاهش تهدید ایران» نام دارد که علی‌رغم تأکید بر مسئله هسته‌ای، بیشتر متمرکز بر کمک به گروه‌های معاند جمهوری اسلامی ایران است (پایگاه اطلاع‌رسانی وزارت خزانه‌داری آمریکا، ۲۰۱۲).

بر پایه توافق صورت گرفته در سند برجام، ایالات متحده آمریکا متعهد شده است طبق برنامه اجرایی برجام، اعمال کلیه تحریم‌های مرتبط هسته‌ای در بخش‌های بانکی و مالی، بیمه، بخش‌های نفت، گاز و پتروشیمی، کشتیرانی، کشتی‌سازی و بندار، طلا و سایر فلزات گران‌بها، نرم‌افزار و فلزات و بخش خودروسازی را متوقف کند و اقدام قانونی مقتضی برای لغو یا اصلاح را پیگیری نماید و فرامین اجرایی مرتبط با برنامه هسته‌ای^(۷) را لغو کند (برنامه جامع اقدام مشترک، ۱۳۹۴:

۵۲-۶۳). اما تصویب و گسترش تحریم‌های امریکا علیه ایران با برجام متوقف نشد و با بهانه‌های مختلف، تحریم‌های جدیدی علیه کشور ایران وضع شد و یا تحریم‌های گذشته تمدید و موسع گردید. تمدید مجدد «قانون داماتو» و تصویب «قانون محدود کردن اعطای ویزا» به افرادی که به ایران مسافرت کرده‌اند (که البته این تحریم برای بازرگانان تعلیق شد) از جمله این موارد در دوران اوباما است.

یکی از تحریم‌ها علیه ایران توسط نمایندگان مجلس سنای آمریکا در ژوئن ۲۰۱۷ به تصویب رسید. طرح تحریم‌های غیرهسته‌ای موسوم به «قانون مقابله با اقدامات بی‌ثبات‌کننده ایران» که با ۹۸ رأی موافق در فهرست مصوبات مجلس سنا قرار گرفت، جزئی از قانون مقابله با دشمنان آمریکا از طریق تحریم‌ها (کاتسا)^۱ است. قانون کاتسا، ایران، کره شمالی و روسیه را هدف گرفته است و به‌طور کلی سه محور اصلی دارد (پایگاه اطلاع‌رسانی وزارت خزانه‌داری آمریکا، ۲۰۱۷) الف. تحریم‌های موشک بالستیک: اشخاص دخیل در برنامه موشکی بالستیک ایران و کسانی را که با آنها دادوستد دارند هدف تحریم قرار می‌دهد.

ب. تحریم‌های جدید تروریسم: تحریم‌هایی مرتبط با تروریسم را علیه سپاه پاسداران انقلاب اسلامی اعمال می‌کند و به‌طور مشخص قوانینی علیه افرادی تدوین می‌کند که در حال حاضر به بهانه حمایت ادعایی ایران از «تروریسم» تحریم هستند.

پ. اجرای تحریم تسلیحاتی: رئیس‌جمهور آمریکا را ملزم می‌سازد تا دارایی افراد و نهادهای درگیر در فعالیت‌های خاص مرتبط با تأمین، فروش یا انتقال تسلیحات منع شده و مواد مرتبط با ایران را توقیف کند. به‌طور مشخص، این طرح خواستار اعمال تحریم علیه افرادی است که در فروش، تأمین قطعه، تعمیر و انتقال تانک، خودروی زرهی، تسلیحات با کالیبر بالا، هواپیماهای جنگی، بالگردهای تهاجمی، کشتی، موشک و سامانه‌های موشکی به ایران، نقش‌آفرین باشند.

همچنین وزارت خزانه‌داری ایالات متحده در ژانویه ۲۰۱۸ و در تازه‌ترین تحریم‌ها علیه ایران، ۱۴ شخصیت حقیقی و حقوقی ایران را تحریم کرد. مهم‌ترین تحول این حوزه، خروج یک‌جانبه‌ی ایالات متحده از برجام است. متعاقب این خروج، ایران اعلام کرد که در صورت تضمین قوی اروپا بر روی مواردی از قبیل ذیل، امکان استمرار حضور ایران در برجام وجود خواهد داشت:

(۱) اگر آمریکایی‌ها توانستند در فروش نفت ایران خلل وارد کنند اروپایی‌ها باید خرید نفت از ایران به مقدار مورد نیاز ایران را تضمین کنند؛

(۲) تضمین بانک‌های اروپایی درباره دریافت و پرداخت وجوه تجارت دولتی و خصوصی با ایران؛

(۳) سران سه کشور باید متعهد شوند و قول دهند که بحث موشک و حضور منطقه‌ای ایران را مطلقاً مطرح نخواهند کرد؛

(۴) از آنجا که خروج آمریکا از برجام نقض قطعنامه ۲۲۳۱ سازمان ملل است، اروپایی‌ها باید قطعنامه‌ای علیه آمریکا به شورای امنیت ببرند و به این حرکت آمریکا اعتراض کنند.

اتحادیه‌ی اروپا در تیرماه ۹۶ بسته‌ای برای حمایت از برقراری ارتباطات بانکی و استمرار فروش نفت به ایران تسلیم کرد. از جانب دیگر، مقامات سیاسی قاره سبز در سطوح مختلف بیان داشتند که توانایی جبران کامل خسارات ایران ناشی از بدعهدی آمریکا را ندارد و به نوعی تلاش دارند تا با ارائه امتیازات متوسطی ایران را از خروج از برجام منصرف کنند.

۳. روش‌شناسی تحقیق

این نوشتار درصدد فرمول‌بندی یک چرخش استراتژیک در مقابله با تحریم‌ها است. چارچوب راهبردی مانند هر برساخت دیگری مبتنی بر برخی پیش‌فرض‌ها است که خدشه یا تجدیدنظر در آنها می‌تواند به تغییر خروجی منجر شود. لذا نگارندگان تلاش کردند پیش‌فرض‌ها و خطوط راهنما را در این پژوهش، در بخشی جداگانه به‌صورت شفاف عرضه نمایند تا به‌راحتی بتواند در عرصه عمومی (جامعه علمی) نقد شود.

➤ درس مهمی که از روش توسعه تجربی شهید باقری می‌توان آموخت، درهم‌آمیختن رویکردهای کلاسیک و نامتقارن است. در مسئله کنونی نیز باید سعی شود مسیر رسمی دیپلماسی با برخی اقدامات نامتقارن تقویت شود. بدیهی است اتخاذ این رویکرد نامتقارن تضادی با مسیر رسمی دیپلماسی و تنش‌زایی ندارد و اتخاذ چنین راهکارهایی غرب را در روند اجرای برجام و اجازه به ایران برای استفاده از منافع برجام جدی‌تر می‌سازد.

➤ خوانش آمریکا و اروپا از آنچه که رفتارهای نامطلوب ایران می‌دانند، یکسان است و هر دو در حوزه‌های سه‌گانه‌ی موشکی، منطقه‌ای و حقوق بشر خود را با ایران درگیر می‌بینند. حتی پیرامون وضعیت صنعت هسته‌ای ایران پس از پایان دوره‌ی برجام نیز نظرات مشابهی دارند و صرفاً در شیوه‌ی محدودسازی ایران اختلاف نظر دارند (کلانتری، ۱۳۹۶: ۹۳).

➤ حفظ برجام علاوه بر ایران، برای اروپا هم اهمیت دارد؛ زیرا برجام جدی‌ترین دستاورد حوزه سیاست خارجی اتحادیه اروپا در حوزه بین‌الملل و خاکریزی برای گُند کردن

یک‌جانبه‌گرایی امریکا است. پس لازم نیست برای حفظ برجام، امتیاز جدیدی واگذار شود مگر اینکه امتیاز متقابلی اخذ شود. کشورهای اروپایی و چین اگر خواهان ادامه اجرای تعهدات ایران هستند، باید تعهدات بر زمین مانده امریکا را انجام دهند.^(۸)

➤ اتحادیه اروپا تلاش دارد جمهوری اسلامی ایران را به این درک برساند که هزینه‌ی خروج از برجام بسیار بیشتر از هزینه‌ی کنار آمدن با برجام ناقص اروپایی است. البته این برداشت در ارزیابی کوتاه‌مدت صحیح است ولی به‌صورت استراتژیک امنیت ملی را به مخاطره می‌اندازد زیرا درک غلطی از ماهیت تصمیم‌گیری در نظام جمهوری اسلامی به دشمنان منتقل می‌کند و آن‌ها را در چالش‌های آتی جسورتر می‌سازد.

➤ با نگاهی به تئوری بازی‌ها می‌توان بیان کرد اروپا و امریکا نباید بتوانند تحرک جدی در حوزه‌ی تصویب تحریم‌های غیرهسته‌ای جدید داشته باشند و فعالیت آنها به تحریم یک لیست کوچک از افراد و شرکت‌ها محدود می‌شود، زیرا اگر تحریم‌های غیرهسته‌ای به حوزه‌های اساسی (مانند فروش نفت و بانک مرکزی) وارد شود، ایران انگیزه‌ای برای محدود نگه داشتن فعالیت‌های هسته‌ای خود نخواهد داشت و حتی ممکن است که از NPT خارج شود که برای قدرت‌های جهانی به شدت نامطلوب خواهد بود.

در تمامی کنش‌های نامتقارنی که این مقاله پیشنهاد می‌کند باید بر باز بودن باب بازگشت به اجرای کامل برجام تأکید شود. به این معنی که اگر مثلاً تصمیم گرفته شد در پاسخ به نقصان‌های برجام اروپایی به‌صورت محدود غنی‌سازی در فردو آغاز شود، همزمان تصریح گردد که هر زمان طرف‌های برجام تمایل به اجرای کامل برجام داشته باشند و بتوانند خسارت‌های اقتصاد ایران را به‌صورت کامل جبران کنند، ایران آمادگی بازگشت به شرایط برجام را دارد.

از طرف مقابل، تجربه هندوستان (کولایی و واعظی، ۱۳۹۱) و پاکستان (دهشیار و محمودی، ۱۳۸۹) نشان داده است که اگر کشوری بتواند به نحو مناسبی از برگ‌های برنده خود در مقابل امریکا استفاده کند، می‌تواند به‌صورت غیرمستقیم ایالات‌متحده را وادار کند که از فشار بر کشور چشم‌پوشد و حتی برنامه هسته‌ای نظامی آن کشور را بپذیرد. با آنکه ممکن است ایران راهکارهای استفاده‌شده توسط این کشورها را مشروع نداند (همچون همکاری پاکستان با ناتو در حمله به افغانستان و...) ولی کارنامه آنها از کارنامه قذافی در موارد مشابه درخشان‌تر است (اندیشکده تبیین، ۱۳۹۲: ۱۸). لذا تجربیات مشابه در سایر کشورها نیز ما را رهنمون می‌شود که بایستی با طرحی نو ایستادگی کرد.

۴. یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. برخی گزاره‌های راهبردی منتج از رویکردهای استراتژیک مطروحه

مطمئناً فرموله کردن یک استراتژی ملی در دستور کار این مقاله نیست لیکن برخی از پیشنهادهایی که می‌تواند از رویکردهای استراتژیک فوق‌الذکر (بخش دوم) منتج شود، ذیلاً منعکس گردیده است.

بایستی توجه داشت این پیشنهادها جهت اجرایی شدن نیازمند تأمل بیشتر، مشورت گسترده و نظام‌مند با صاحب‌نظران است و اجرای همه این پیشنهادها در هر شرایطی مطلوب نیست و دست‌اندرکاران می‌توانند به اقتضای شرایطی که حاکم است، گزینه مناسب را از بین گزینه‌های زیر انتخاب نمایند:

— در درجه نخست اهتمام ویژه به اجرای برخی بسته‌های سیاستی و قانونی مصوب، بیشترین اثر را در جهت خنثی کردن تحریم‌های احتمالی دارد. از جمله:

- (۱) اجرای پیگیرانه بسته سیاست‌های کلی نظام در اقتصاد مقاومتی، تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی که پس از تصویب مجمع تشخیص مصلحت نظام توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای ابلاغ شده است.^(۹)
- (۲) اجرای پیگیرانه نقشه جامع علمی کشور در جهت مقابله با تأثیر تحریم‌ها در تأمین فناوری.^(۱۰)

(۳) اجرای پیگیرانه قانون بهبود مستمر محیط کسب و کار.

(۴) اجرای پیگیرانه قانون رفع موانع تولید رقابت‌پذیر و ارتقای نظام مالی کشور.

— اقدامات نمادین و نشان‌دهنده اتحاد دولت، مجلس و نیروهای مسلح در مقابله با تحریم‌ها، بسیار مفید خواهد بود. شنیدن صداهای چندگانه از نهادهای داخلی ایران، مشوق تحریم‌های بیشتر می‌باشد.

— وضعیت نگران‌کننده ادراکات عمومی پیرامون فساد اقتضا می‌کند که در تصویب و اجرای قوانین مرتبط با حوزه شفافیت و مبارزه با فساد تسریع شود؛ زیرا در چالش‌های پیش‌رو نمی‌توان از استحکام عقبه مردمی نظام مطمئن بود (به‌صورت خاص می‌توان به لایحه تعارض منافع اشاره کرد).

— محدودیت‌های ایران در برجام بر دو رکن استوار است؛ نخست محدودیت‌هایی که زمان گریز ایران به بمب هسته‌ای را به بیش از یک سال افزایش می‌دهد (مانند محدودیت در

تعداد و توان سانتریفیوژها) و دوم محدودیت‌هایی که ایران را تحت شدیدترین نظام بازرسی بین‌المللی قرار می‌دهد. به نظر می‌رسد اگر اروپا، چین و روسیه اقدامات کافی را در جبران خسارات سیاسی و اقتصادی ایران مبذول نداشتند، مناسب است که ایران رکن نخست را قدری سست کند ولیکن رکن دوم را برای کنترل اقدامات طرف مقابل حفظ نماید. به این معنی که اگر اعضای دائم شورای امنیت از محکوم کردن اقدام امریکا در این شورا استنکاف کردند، ایران نیز شروع به استقرار محدود سانتریفیوژهای IR8 و سپس تزریق گاز در فردو نماید؛ ولی همچنان دسترسی فریادمانی آژانس برای نظارت بر عدم انحراف اقدامات ایران به سمت سلاح را پابرجا نگاه دارد تا اروپا و کشورهای مانند روسیه و چین احساس کنند که اگر در مقابل اقدام ایران عکس‌العمل شدید نشان دهند، ایران ممکن است کل نظام بازرسی‌های فراتر از NPT را ملغی کند و آنها در مقابل بحران بزرگتری قرار گیرند. همان‌طور که پیشتر نیز بیان شد، ایران باید به موازات این اقدامات همچنان تأکید نماید که اگر خسارت‌های ایران به صورت کامل جبران شود، آماده اجرای مجدد تعهداتمان منطبق بر برجام هستیم تا چشم‌انداز سیاسی باز بماند.

— تصویب قانون در مجلس شورای اسلامی که به موجب آن، پس از خروج امریکا از برجام، ایران به مدت یک سال به صورت داوطلبانه به اجرای این معاهده ادامه دهد ولی ادامه این شرایط داوطلبانه منوط به این باشد که در مدت این یک سال حجم سرمایه‌گذاری خارجی در ایران، گشایش بانکی، انعقاد پیمان‌های پولی و تنوع خریداران حامل‌های انرژی ایران (اعم از نفت و گاز) از حد مشخصی فراتر رود^(۱۱) وگرنه اجرای تعهدات فراتر از NPT تعلیق شود و غنی‌سازی اورانیوم با سرعت از سر گرفته شود. یک گزینه سخت‌گیرانه‌تر می‌تواند مبتنی بر خروج ایران از NPT و غنی‌سازی بالاتر از بیست درصد (جهت سوخت زیردریایی هسته‌ای) باشد.^(۱۲) حتی برای مقابله با بدعهدی شرکای برجام پس از دوره پانزده‌ساله می‌توان استراتژی مشابهی در پیش گرفت؛ به این معنی که قانونی از تصویب گذراند که اگر طرف‌های غربی برخلاف تعهداتشان در برجام بخواهند پس از اتمام دوره برجام، فشارها را برای محدود نگاه داشتن برنامه هسته‌ای ایران ادامه دهند، دولت موظف خواهد بود که از NPT خارج شود و هرگونه دسترسی بازرسان به اجزای برنامه هسته‌ای کشورمان را متوقف کند.

- تصویب قانونی در مجلس شورای اسلامی که وزارت دفاع را مکلف نماید در چارچوب تدابیر فرماندهی کل قوا در صورت وضع تحریم‌های موشکی جدید توسط هر کشور یا اتحادیه‌ای، در یک رویکرد گام‌به‌گام پروژه افزایش بُرد موشک‌های ایران را آغاز نماید و اشاعه فناوری‌های موشکی را به کشورهای حوزه هژمون کشور تحریم‌گر تسهیل کند. مثلاً در صورت تصویب تحریم‌های موشکی علیه ایران در اتحادیه اروپا، وزارت دفاع مکلف می‌شود در تناسب با شدت تحریم‌ها در بازه زمانی دوساله، برد موشک‌های ایران را از دو هزار کیلومتر فراتر ببرد و وزارت علوم نیز مکلف خواهد بود ممنوعیت تحصیل اتباع خارجی در رشته‌های راهبردی مربوط به فناوری هسته‌ای و موشکی در دانشگاه‌های ایران را برای کشورهای افریقای شمالی معلق نماید و دانشجویانی را از آن کشورها برای تحصیل در زمینه‌های مذکور بورس نماید.

- با توجه به تهدیدهای امریکا، عربستان و رژیم صهیونیستی، پدافند غیرعامل باید بیش‌ازپیش جدی گرفته شود. به‌عنوان مثال اقداماتی همچون هجوم سایبری به حساب‌های بانکی شهروندان جهت ایجاد آشوب در ایران مدنظر باشد.

- تلاش در جهت نزدیک کردن موضع چین به ائتلاف ایران و روسیه می‌تواند هر دو کشور را در موضع قدرتمندتری قرار دهد.^(۱۳) انتشار سالیانه لیست مشترک سه کشور مزبور از مقامات آمریکایی تحت تحریم به دلیل نقض حقوق بشر و ... می‌تواند بر محاسبات غرب تأثیرگذار باشد.

- در صورت خروج از برجام، استفاده از اهرم برقراری ارتباط اقتصادی با کره شمالی برای مجبور کردن کره جنوبی و ژاپن به حفظ روابط با ایران می‌تواند مورد تأمل قرار گیرد.^(۱۴)

- همان‌طور که قوامی (۱۳۹۵) اشاره می‌کند، کشورها راهکارهای مختلفی برای مواجهه با مشکلات پولی در مسیر تجارت خارجی تدارک دیده‌اند که یکی از این راهکارها، «پیمان پولی دو یا چندجانبه ارزی» است که اجرای این سیاست در شرایط نوسان شدید ارزی می‌تواند به تجارت بین کشورها مصونیت بخشد و در شرایط تهدید و تحریم‌های تجاری اثر آنها را خنثی نماید. نمونه بارز آن قرارداد روسیه و چین در این رابطه است. این اقدام موجب کاهش نیاز به ارزیابی نظیر دلار و یورو در تجارت خارجی می‌گردد. هم‌اکنون این ایده در روابط دوجانبه ایران و ترکیه پیاده شده است و می‌تواند به سایر کشورهای مهم برای ایران (همچون روسیه، چین، کره، ژاپن، هند، برزیل، افریقای جنوبی و...) تسری یابد.

به دلیل سیاست‌های عجولانه ترامپ، تمایلات برای استفاده از سیستم‌های مالی موازی دلار در جهان رشد داشته و کشورهای دنیا بیش‌ازپیش به این نتیجه رسیده‌اند که آمریکا قابل اتکا نیست.

— گزارش‌های آینده‌پژوهانه نشان می‌دهند تا سال ۲۰۲۷ حدود ده درصد از تولید ناخالص جهان با استفاده از فناوری بلاک چین (و احتمالاً شبکه‌های اجتماعی) ذخیره خواهد شد (اسپاینل، ۲۰۱۵: ۲۴). با توجه به خاصیت توزیع‌شدگی فناوری بلاک چین، ردیابی‌های ارزی در آن برای دشمنان ایران مشکل خواهد بود. ملایی (۱۳۹۶) امکان‌پذیری ایده «راه‌اندازی پیام‌رسان موازی سوئیفت با استفاده از بلاک چین» را بررسی و به آن پاسخ مثبت داده شده است.^(۱۵)

— تلاش در جهت انتقال قسمتی از بار تجاری و ارزی ایران از دبی به سایر مبادی از جمله دوحه می‌تواند به تنوع نقشه ارزی و تجاری کشور کمک کند.^(۱۶)

— تلاش در جهت هدایت یک سیستم بانکداری بین‌المللی^(۱۷) با اتصال نظام یکپارچه معاملات ارزی (نیما) و بخش ارزی سامانه پیام‌رسانی الکترونیکی مالی بانک مرکزی^(۱۸) (سپام) به یکدیگر و سپس تلاش در جهت گسترش این شبکه به سمت صرافی‌ها و بانک‌های کوچک و غیر مطرح در عراق، لبنان، چین، هند، مراکش، تاجیکستان، قزاقستان، افغانستان، پاکستان، ارمنستان، روسیه، ترکیه، عمان، امریکای لاتین، افریقای جنوبی، الجزایر و... این بانک‌ها باید واجد دو خصوصیت باشند: اول اینکه به سیستم‌های الکترونیکی پولی ملی و جهانی متصل باشند و دوم، ارزش سهامشان چندان قابل توجه نباشد تا در صورتی که مورد تحریم امریکا قرار گرفتند چیز زیادی برای از دست دادن نداشته باشند و پورسانت‌های ایران برایشان برانگیزاننده باشد.

— سرمایه‌گذاری بیشتر بر دیپلماسی عمومی.^(۱۹)

— گشودن باب تعامل تشکل‌های ایرانی مانند خانه کارگر با اتحادیه‌های کارگری آلمان و فرانسه، ایتالیا، اسپانیا و یونان که بیشترین تعداد شغل را بر اثر تحریم ایران از دست داده‌اند یا می‌دهند.

— تشکیل گروه‌های مردم‌نهاد (NGOs) از فارغ‌التحصیلان خارج از کشور، دانشجویان دکتری بورسیه خارج، طلاب و دانشجویان شاغل به تحصیل در ایران، اعضای بسیج دانشجویی

- دانشکده‌های زبان و ادبیات خارجی و حتی ورزشکاران شهیر داخل و خارج کشور جهت تقویت دیپلماسی عمومی کشورمان (به‌خصوص با فعالیت در شبکه‌های اجتماعی).
- تشکیل یک کنسرسیوم سرمایه‌گذاری مشترک از کشورهایی که شبکه‌های ماهواره‌ای‌شان مورد سانسور غرب واقع شده است برای تأمین مالی برنامه ارسال ماهواره مخابراتی - تلویزیونی به مدار زمین‌آهنگ توسط جمهوری اسلامی.
  - تشکیل گروه‌های مردم‌نهاد (NGOs) از خانواده شهدای هسته‌ای و افرادی که بدون اینکه فرصت دفاع از خود داشته باشند نامشان در لیست‌های تحریمی آمده و در سرتاسر جهان مورد آزار قرار گرفته‌اند و فراهم آوردن فرصت تأثیرآفرینی آنها در فضای بین‌المللی.
  - برگزاری جایزه‌های موازی با جایزه ملی کیفیت و جایزه تعالی سازمانی یا حداقل به‌عنوان یکی از بخش‌های جانبی این دو (مثلاً به‌عنوان جایزه مقاومت) برای معرفی و تقدیر از بهترین تجربیات مواجهه با تحریم‌ها (با رعایت ملاحظات امنیتی).
  - حمایت‌های حقوقی و مالی دولت ایران (معاونت حقوقی ریاست جمهوری) از اشخاص حقیقی و حقوقی ایرانی و خارجی که به دلیل تحریم ایران متضرر می‌شوند.^(۲۰)
  - اعطای جوایز سالیانه به حقوقدانانی که بتوانند پرونده‌های حقوقی مرتبط با تحریم‌ها را در دادگاه‌های سایر کشورها و دادگاه‌های بین‌المللی مطرح کرده و در آن پیروز شوند.
  - متشکل کردن فعالان اقتصادی که مستقیماً با تحریم‌ها مواجه هستند (مانند شرکت‌های کشتیرانی، واردات و صادرات، بانک‌ها، بیمه‌ها) و فراهم آوردن امکان به اشتراک‌گذاری تجربیاتشان و نیز فراهم آوردن امکان لابی آن‌ها با افراد ذی‌نفع در کشورهای هدف.
  - استفاده از فرصت‌هایی که تعهدات سست بین‌المللی ایران در حوزه مالکیت فکری به وجود آورده در جهت فشار به شرکت‌هایی که مستقیماً تحت فشار امریکا با ایران قطع رابطه کردند.^(۲۱)
  - تنظیم سالیانه فهرست سیاه برای کارگزاران اقتصادی (همچنین شرکت‌های پوششی) حامی رژیم صهیونیستی توسط وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران و اخذ فتوا از علمای بزرگ شیعه و اهل تسنن مبنی بر ممنوعیت معامله با آنان در جهان اسلام.
  - احیاء و استفاده از ظرفیت دبیرخانه جنبش عدم تعهد در جهت الزام سازمان ملل به ایجاد یک دادگاه بین‌المللی بر مبنای فصل هفتم منشور به‌منظور رسیدگی به اعتراضات افراد و

بنگاه‌ها نسبت به درج نامشان در قطعنامه‌های شورا (پیشنهاد از شایگان، ۱۳۹۰: ۱۹۸-۱۷۹).

- وارد شدن ستاد حقوق بشر قوه قضاییه به فاز فعال و طرح شکایت از برخی عناصر بدسابقه اروپایی و آمریکایی در حمایت از تروریست و رفتار منافی حقوق بشر در دادگاه‌های درون و برون مرزی با همکاری قربانیان این حوادث (از ایران، عراق، افغانستان و ...) و سپس تحت تعقیب قرار دادن مجرمین در آسمان و زمین ایران.^(۲۲)
- ایران بارها اعلام کرده است که در سوریه حضور مستشاری دارد و قصدی برای ایجاد پایگاه نظامی دائم (همانند آنچه روسیه در حمیم و طرطوس دارد) وجود ندارد. پیشنهاد نگارندگان این است که توجهات ایران به تقویت حشد الشعبی در سوریه و به رسمیت شناخته شدن آن توسط قانون (همانند وضعیت آن در کشور عراق)، یکپارچه‌سازی سامانه‌های دفاع و پدافند هوایی از مدیترانه تا چابهار و تقویت دفاع هوایی کشور سوریه متمرکز شود. به این ترتیب به صورت ساختاری و در بلندمدت دشمن صهیونیست از رسیدن به اهدافش در سوریه باز می‌ماند.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

۵-۱. نتیجه‌گیری

تحریم اقتصادی ایران را می‌توان در قالب سیاست‌گذاری چندجانبه نامتوازن جهان غرب تحلیل کرد. هدف اصلی ایالات متحده از تحریم‌ها، افزایش غیرمستقیم هزینه‌های دولت از راه ایجاد محدودیت کامل بر تجارت خارجی بوده است (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۴). در راستای مقابله با این هدف، دولت جمهوری اسلامی ایران اقدامات دیپلماتیکی را به انجام رسانده است اما در کنار این هسته اصلی، جمعی از اقدامات توانمندساز که غالباً وجه نامتقارن نیز دارند، می‌توانند به تقویت مسیر دیپلماسی منجر شوند؛ همچنان که در جنگ تحمیلی، کاربست رویکرد دفاع نامتقارن (با ابتکارات شهید باقری و همراهانش) در کنار جنگ کلاسیک (که بیشتر توسط ارتش هدایت می‌شد) توانست نتایج قابل قبولی را به دنبال داشته باشد.

اقداماتی که می‌توانند به دوسویه کردن ضررهای عهدشکنی غرب منجر شود و نیز اقداماتی که با تقویت ساخت درونی قدرت، دشمن را از تأثیرگذاری بیشتر تحریم‌ها مأیوس می‌کند، از جمله اقداماتی هستند که می‌تواند به اثربخشی فعالیت‌های کلاسیک و دیپلماسی دولت کمک کنند. بر

همین مبنا در این نوشتار چارچوبی به تصویر کشیده شد که به کمک آن بتوان در عرصه بین‌المللی، همزمان از زبان دیپلماسی و مقاومت بهره برد.

این پژوهش با رویکرد بدیهه‌گرایی، ابزارهایی را جهت افزایش هزینه‌های ماجراجویی غرب، گردآوری و معرفی نمود که با تمسک به آنها می‌توان دشمنان ج.ا.ایران را از عهدشکنی منصرف نمود. بدیهی است که هر یک از این پیشنهادها برای اجرایی شدن باید مورد تأمل عمیق‌تر و نظرسنجی خبرگان قرار بگیرد که این مهم به پژوهش‌های آتی سپرده می‌شود.

۲-۵. پیشنهاد

(۱) در جهت بازسازی تجارت از دست‌رفته کشور ایران باید تلاش جدی در دستور کار باشد. با وجود این‌که محدودیت‌های بیمه‌ای، مالیاتی و کشتیرانی زمینه را برای افزایش ساخت داخل کشور ایران فراهم نموده است؛ ولی این صحیح نیست که به امید تقویت صنعت داخلی، این اجازه داده شود که دولت‌های متخاصم، ج.ا.ایران را از مزایای سرشار تجارت بین‌المللی محروم نمایند. ممکن است ایران در تولید برخی اقلام غیراستراتژیک مزیت نداشته باشد و تحریم‌ها باعث شوند کشور با انحراف از حالت بهینگی، مجبور به تولید آن اقلام نیز بشود.^(۲۳)

(۲) همان‌طور که خلف رضایی (۱۳۹۴) اشاره می‌کند استفاده از ظرفیت عدلیه ملی و بین‌المللی از دیگر راهکارهای پیش‌رو است. با توجه به اهمیت سرمایه‌گذاری خارجی برای کشورها، در اکثر کشورها قوانینی در جهت فراهم آوردن فضای عادلانه برای فعالان اقتصادی خارجی وجود دارد. در سطح جهانی نیز علاقه‌ای به تحریم ایران وجود ندارد و معدودی از کشورهای قدرتمند با تهدید و تطمیع، گروهی از کشورها را با خود همراه می‌سازند. هنگامی که ج.ا.ایران بتواند از دادگاه‌های بین‌المللی و ملی کشورها احکامی در جهت منع محدودیت تجارت با ایران فراهم آورد، فرصتی برای آن کشورها فراهم می‌شود تا با استناد به حکم دادگاه، زیر بار فشار لابی‌های صهیونیستی-آمریکایی نروند و از مزایای تجارت با ایران محروم نگردند.

(۳) به حرکت درآوردن نظام نوآوری‌های مرتبط با تحریم‌ها و فراهم آوردن فضای به اشتراک‌گذاری دانش (در بخش‌های مختلف صنعت، دیپلماسی و حقوقی که با تحریم مرتبط هستند) در جهت افزایش «چابکی ملی» در مقابله با تحریم‌ها از ضرورت‌های دوره کنونی است.

- (۴) استفاده از ظرفیت بی‌بدیل فناوری اطلاعات در حوزه‌های مرتبط با مسائل مالی، تجاری و اقتصادی می‌تواند به کاهش فشار تحریم‌ها منجر شود.
- (۵) افزایش سهم دیپلماسی عمومی در سبک دیپلماسی ج.ا.ایران مطلوب است.
- (۶) در حوزه‌ی مسائل منطقه‌ای مناسب است که زمینه‌ی لازم برای حرکت جبهه مقاومت به سمت اتحاد در زیرساخت‌ها فراهم شود و اقدامات سطحی کنونی تعمیق شود.

یادداشت‌ها

- (۱) رجوع کنید به: <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/1033085>
- (۲) از منظر نظریه بازی‌ها، بازی اخیر هسته‌ای نه استراتژی «اکیداً غالب» دارد و نه «تعادل خالص نش». به بیان ساده‌تر، از نظر ایران، «استراتژی کاهش تحریم‌ها» بالاترین نمره را دارد و از منظر آمریکایی‌ها، «استراتژی حفظ تحریم‌ها و دادن امتیازات جزئی» بالاترین امتیاز را کسب می‌نماید و این دو رویکرد، نقطه مشترکی با هم ندارند؛ مگر آنکه ایران به کسب امتیازات جزئی اکتفا کند. (ظفری، ۱۳۹۲).
- (۳) مطالب این بخش عمدتاً از (رضایی، ۱۳۸۵: ۱۷۲-۱۵۱) اقتباس شده‌اند.
- (۴) استکبار یک تعبیر قرآنی است که برای توصیف مداخلات نابجایی از این دست بکار می‌رود. آدم مستکبر، دولت مستکبر و گروه مستکبر؛ یعنی آن کسانی/آن دولتی که قصد دخالت در امور انسان‌ها و ملت‌های دیگر را دارد و در همه کارهای آنها برای حفظ منافع خود مداخله می‌کند. (تلخیص: بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی انقلاب، مورخ ۱۲/۰۸/۹۲).
- (۵) چارچوب نگارش این بخش از مقاله، برگرفته از گزارش‌های براتی (۱۳۹۲) و ملکی (۱۳۹۲) است.
- (۶) طبق بند یازدهم از قطعنامه مزبور، هر یک از کشورهای دارای حق وتو در شورای امنیت می‌توانند رأساً عدم پابندی ایران را اعلام و سپس پیش‌نویس قطعنامه ادامه اجرای لغو تحریم‌ها را وتو کند و تحریم‌ها بازگردند.
- (۷) فرامین اجرایی شماره ۱۳۵۷۴، ۱۳۵۹۰، ۱۳۶۲۲، ۱۳۶۴۵ و ۱۵ فرمان اجرایی شماره ۱۳۶۲۸.
- (۸) دبیر کل انجمن صنفی کارفرمایی صنعت پتروشیمی در مورخ ۲۰ فروردین ۹۷ بیان کرد: «هم‌اکنون محصول ایران با نام کشورهای دیگر وارد بازار چین می‌شود، ما انتظار داشتیم پس از برجام به‌طور مستقیم با بانک‌های چینی رابطه مالی برقرار کنیم که متأسفانه این کار صورت نمی‌گیرد.» نگاه کنید به: <http://www.farsnews.com/13970121000362>

(۹) فعالیت‌های سودمندی در جهت مقابله با تأثیر مخرب تحریم‌ها بر تولید داخل (از جمله ترویج مصرف کالای ایرانی، حمایت منطقی از صنایع به‌نحوی که باعث تبلی آنان نشود، سیاست‌های مالیاتی متناسب و ترویج رقابت ناقص در فضای عمومی کسب‌وکار و...) در این سند مورد تأکید قرار گرفته است.

(۱۰) بسیاری از فعالیت‌های مفید در جهت جبران کاستی‌های فناورانه‌ی ناشی از تحریم‌ها (از جمله تقویت ارتباط صنعت و دانشگاه، تشکیل فن‌بازار، ایجاد نظام رتبه‌بندی شرکت‌های دانش‌بنیان و...) در نقشه جامع علمی مورد تأکید قرار گرفته است. تجربه کشورهایمانند هند و چین به خوبی نشان داده که در صورت کارآمدی نسبی نظام نوآوری می‌توان از فرصت تحریم در جهت پیشرفت استفاده کرد (میرعمادی، ۱۳۹۰).

(۱۱) مجلس شورای اسلامی می‌تواند با تعیین شاخص‌های عملکردیانه در جذب سرمایه خارجی و مبادلات بانکی، شورای نظارت بر برجام را موظف کند که هرگاه شاخص‌ها از حد مشخصی پایین‌تر آمد، مجلس را برای بررسی خروج از برجام مطلع کند.

(۱۲) با توجه به اینکه هدف ترامپ از خروج از برجام این بود که ایران را مجبور کند در مذاکرات تکمیلی تعهدات بیشتری را بپذیرد، خوب است ایران یک گام بزرگ به جلو بردارد تا در مذاکراتی که احتمالاً چند سال بعد آغاز خواهد کرد، عقب‌نشینی از آن قدم را به‌عنوان یک امتیاز به طرف غربی بفروشد.

(۱۳) اختلافات گسترده و روبه‌رشد چین با امریکای دوران ترامپ، چشم‌اندازی جدید برای تقویت ارتباطات در مسائل راهبردی و اقتصادی گشوده است.

(۱۴) ارتباطات اقتصادی با کره شمالی توسط قطعنامه‌های شورای امنیت محدود شده است ولی به‌رحال ایران نشان داده است که در صورت لزوم احترامی به مصوبات این شورا نمی‌گذارد.

(۱۵) مقاله مزبور به‌عنوان مقاله «برگزیده چهارمین کنفرانس سالانه اقتصاد مقاومتی» انتخاب گردیده است.

(۱۶) اختلافات سیاسی عدیده ایران و امارات و نقش مخرب این کشور در نوسانات شدید ارزی در فروردین ۹۷، ایران را به این سو رهنمون می‌سازد که در راستای متنوع سازی کانال‌های اقتصادی اقدام نماید.

(۱۷) کشور ایران نباید بر «تئاتر» تمرکز زیاد داشته باشد و پیوسته مترصد این باشد که نفت را با کالاهای چینی و... تهاتر نماید. این کار باعث کاهش قدرت چانه‌زنی بازرگانان ایران می‌شود.

(۱۸) سپام ارزی می‌تواند پیام‌های ارزی شبه‌سوئیفتی را بدون نیاز به شبکه سوئیفت، میان اعضا در داخل کشور مبادله نموده و از سوئی دیگر با اتصال به شبکه جهانی سوئیفت، ارتباط اعضا با آن شبکه را میسر سازد.

(۱۹) بررسی کشورهایی که با جمهوری اسلامی ایران در تقابل هستند، این واقعیت را نشان می‌دهد که در درون ساختارهای حاکمیتی و سیاسی این کشورها نسبت به ایران اختلاف‌نظر وجود دارد. مناسب است با توجه به خطوط قرمز کشور، تدابیری برای تقویت و ارتقای گروه اقلیت اندیشیده شود.

(۲۰) حمایت‌هایی همچون ارائه مشاوره‌های حقوقی، خدمات وکالت، وام هزینه‌های دادرسی، به اشتراک‌گذاری تجربیات بین فعالان این حوزه و ... می‌تواند در دستور کار باشد.

(۲۱) گیگاپدیا (سایت بزرگ به اشتراک‌گذاری کتاب‌های الکترونیکی) ارتباط خوبی با شرکت‌های آمریکایی نداشت و به علت تعهدات بین‌المللی چین، آنها توانستند گیگا را از صحنه حذف کنند ولی ایران چنین تعهداتی ندارد.

(۲۲) هم‌اکنون افرادی در بین مسئولان آمریکایی و انگلیسی وجود دارند که موتور محرکه فشارهای آمریکایی-اروپایی علیه ملت ایران هستند. این افراد به‌هیچ‌وجه احساس نکردند فعالیتشان علیه ج.ا.ایران می‌تواند منافع شخصی‌شان را به خطر بیندازد. انجام چنین اقداماتی می‌تواند موازنه وحشت را برقرار کند.

(۲۳) رهبر معظم انقلاب اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای در سخنرانی تنفیذ دوازدهمین دوره ریاست جمهوری می‌گویند: «توصیه همیشگی ما، تعامل گسترده با دنیا است که این درست نقطه مقابل آن چیزی است که دشمنان ما و سلطه‌گران عالم دنبالش هستند.» رجوع شود به:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=37311>

- کازرونی، علیرضا؛ اصغرپور، حسین؛ و خضری، اوین (۱۳۹۵). «بررسی اثر تحریم‌های اقتصادی بر ترکیب شرکای عمده تجاری ایران طی دوره ۱۳۹۲-۱۳۷۱»، *پژوهشنامه بازرگانی*، ۲۰ (۷۹)، صص ۳۳-۱.
- تید، جو؛ و بسنت، جان (۱۳۹۴). *مدیریت نوآوری (یکپارچه‌سازی تغییرات فناورانه بازار و سازمان)*. ترجمه محمدرضا آراستی و جمعی از همکاران. تهران: انتشارات رسا.
- ستاد مشترک ارتش آمریکا (جمعی از مؤلفین) (۱۹۸۷). *فرهنگ اصطلاحات نظامی*. واشنگتن: انتشارات ستاد مشترک ارتش آمریکا.
- خلف‌رضایی، حسین (۱۳۹۴). «ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای دفاع اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در مقابل تحریم‌های ایالات متحده آمریکا»، *فصلنامه آفاق امنیت*، ۸ (۲۹)، صص ۱۱۵-۱۳۴.
- دهشیار، حسین؛ و محمودی، زهرا (۱۳۸۹). «ملاحظات پاکستان در فرآیند مبارزه علیه تروریسم ۲۰۰۱-۲۰۰۸»، *فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی*، ۲ (۵)، صص ۳۵-۵۴.
- دیوید، فرد. آر. (۱۳۸۸). *مدیریت استراتژیک*. ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زهرانی، مصطفی (۱۳۸۹). «تحریم علیه جمهوری اسلامی ایران: جایگزین جنگ یا مؤلفه اصلی مهار»، *فصلنامه روابط خارجی*، ۲ (۴)، صص ۷۸-۴۸.
- زهرانی، مصطفی؛ و دولتخواه، زهرا (۱۳۸۹). «مقایسه تحریم‌های اعمال شده علیه ایران و کره شمالی در شورای امنیت»، *فصلنامه راهبرد*، ۱۹ (۵۵)، صص ۱۷۰-۱۴۰.
- شایگان، فریده (۱۳۹۰). «تحریم‌های هدفمند شورای امنیت و حق اشخاص هدف بر دادرسی منصفانه»، *فصلنامه حقوق*، ۴۱ (۴)، صص ۱۹۸-۱۷۹.
- قوامی، سید حسن (۱۳۹۵). «ضرورت و کارکردهای پیمان‌های دو یا چندجانبه ارزی در شرایط تهدید و تحریم اقتصادی»، *فصلنامه آفاق امنیت*، ۹ (۳۱)، صص ۹۷-۱۱۵.
- کریمی، محمداصداق (۱۳۹۶). «بررسی اثر وجود کشور رقیب و امکان اقدام متقابل در نتایج تحریم‌ها؛ نمونه موردی تحریم ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۷ (۲۴)، صص ۸۵-۶۸.
- کلاتری، فتح‌الله (۱۳۹۶). «روش‌های اجرای جنگ هویتی علیه ج.ا. ایران و روش‌های مقابله با آن»،

- فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۷ (۲۸)، صص ۸۵-۱۰۸.
- مصلی‌نژاد، عباس (۱۳۹۴). «چندجانبه‌گرایی نامتوازن در سیاست‌گذاری تحریم اقتصادی ایران»، فصلنامه سیاست، ۴۵ (۳)، صص ۸۰۱-۸۲۴.
  - منظور، داوود؛ و مصطفی‌پور، منوچهر (۱۳۹۲). «بازخوانی تحریم‌های ناعادلانه: ویژگی‌ها، اهداف و اقدامات»، فصلنامه سیاست‌های مالی و اقتصادی، ۱ (۲)، صص ۴۲-۲۱.
  - میرعمادی، طاهره (۱۳۹۰). «چارچوبی برای ارزیابی راهبردهای مقابله با تحریم از منظر نظام ملی نوآوری»، فصلنامه سیاست علم و فناوری، ۳ (۴)، صص ۹۸-۸۳.
  - یزدان‌فام، محمود (۱۳۸۵). «تحریم‌های بین‌المللی و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات راهبردی، ۹ (۴)، صص ۷۸۹-۸۲۰.

ب- انگلیسی

- Espinel, V. (2015). *Deep shift, technology tipping points and societal impact*. New York: World Economic Forum.
- Geels, F.W. (2010). “Ontologies, socio-technical transitions (to sustainability) and the multi-level perspective”, *Research Policy*, 39 (4), PP. 495–510.
- Quinn, J.B, Mintzberg, H. and James, R.M. (1991). *The strategy process: Concepts, contexts and cases*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- The Department of the Treasury (2010-2017) *Treasury Sanctions Those Involved in Iran*. Available from: <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases>. Accessed Mar 27.
- United Nations (2006-2015). *Resolutions 2231, 1929, 1887, 1835, 1803, And...*, Available: <http://www.un.org/press/en>.